

Historia leków naturalnych – nowa odsłona

W Instytucie Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN (obecnie Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenamjerów PAN) z inicjatywy prof. Barbary Kuźnickiej od 1986 r. ukazywały się prace zbiorowe, najczęściej jako publikacje pokonferencyjne, pod wspólnym tytułem *Historia leków naturalnych*¹. Właśnie do tej działalności i tematyki prac badawczych odwołał się organizatorzy Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Rośliny lecznicze w nauce i kulturze”. Jej inicjatorem i głównym organizatorem była Pracownia Historii Nauk Przyrodniczych i Medycznych Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenamjerów PAN, której zespół jest bezpośrednim kontynuatorem prac prowadzonych wcześniej pod kierunkiem prof. Kuźnickiej.

Pierwsza konferencja z nowego cyklu odbyła się w Warszawie w dniach 22–24 maja 2022 r. Współorganizatorami były Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, Societas Scientiarum Klukoviana et Jablonoviana, Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu i Sekcja Historii Farmacji Polskiego Towarzystwa Farmaceutycznego, a wydarzeniu patronowały Komitet Historii Nauki i Techniki PAN oraz Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie. Konferencji towarzyszyły wizyty studyjne w Zielniku Wydziału Biologii i Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Warszawskiego.

Konferencję otworzyła dr hab. Iwona Arabas, prof. PAN, kierowniczka Pracowni Historii Nauk Przyrodniczych i Medycznych IHN PAN. W słowie wstępnym nawiązała do miejsca obrad – sali im. Erazma Majewskiego w Pałacu Staszica, która dzięki swej historii ma symboliczne znaczenie i obdarzona jest z całą pewnością *genius loci*. Choć w momencie powstania gmachu przestrzeń ta jeszcze nie zaistniała, to była ona uwzględniona w pierwotnej koncepcji zaproponowanej przez Antonia Corazziego². Właśnie w tym miejscu tuż przed wybuchem II wojny światowej w odtworzonym po części planie architektonicznym Pałacu zostało otwarte Muzeum Przedhistoryczne im. Erazma Majewskiego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego³. Nawiązano tym samym do idei Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁴, które w gmachu Pałacu ulokowało gabinety ze zbiorami przyrodniczymi, archeologicznymi, numizmatycznymi oraz kolekcje militariów.

1 W serii wydano następujące tomy: t. 1: *Źródła do dziejów etnofarmacji polskiej*, red. B. Kuźnicka, Warszawa 1986; t. 2: *Natura i kultura. Współzależności w dziejach lekoznawstwa*, red. B. Kuźnicka, Warszawa 1989; t. 3: *Ziołoznawstwo w dawnej i współczesnej kulturze Rzeszowszczyzny*, red. B. Kuźnicka, Warszawa 1993; t. 4: *Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych*, red. B. Kuźnicka, Warszawa 1993; t. 5: *Materia pharmaceutica*, red. B. Kuźnicka, Warszawa 1999; t. 6: *Rośliny odurzające w polskiej literaturze naukowej XIX wieku*, red. B. Kuźnicka, Warszawa 2007.

2 P. Biegański, *Pałac Staszica. Siedziba Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, Warszawa 1951, s. 105–111.

3 W. Antoniewicz, *Powstanie i rozwój Muzeum Archeologicznego Erazma Majewskiego*, „Światowid” t. 6, 1929, nr 13, s. 1.

4 Majewski przekazał TNW zbiór wykopaliś składający się z niemal 30 330 obiektów wraz z księgą inwentarową, a także rysunki, mapy, czasopisma, archiwalia i meble muzealne. Miały one stanowić niepodzielną kolekcję. W 1938 r., już po śmierci fundatora, zbiory wzbogacono o zbiory antyczne i zabytki archeologiczne z innych instytucji.

Połączenie działalności tematycznych muzeów z rozwijającą się nauką stanowiło ważny nurt myślenia uczonych już od czasów „marzeń o całkowitym poznaniu”⁵, gdy kolekcje przyrodnicze gwarantowały możliwość inwentaryzacji świata przyrody⁶, a gabinety historii naturalnej z ogrodami i parkami były synonimem zbioru wiedzy⁷ – rodzajem encyklopedii⁸.

Do tej idei nawiązała w latach osiemdziesiątych XX w. prof. Kuźnicka, która zapoczątkowała Pracowni Historii Farmacji Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN pionierską w Polsce współpracę przedstawicieli różnych dyscyplin: historyków nauki, etnografów, socjologów, folklorystów, językoznawców i historyków sztuki. Z kolei podczas Konferencji „Rośliny lecznicze w nauce i kulturze” badania historyczne i społeczne z zakresu ziołoznawstwa i ziołolecznictwa zostały dodatkowo skonfrontowane z naukami eksperymentalnymi, jak np. fitochemia i farmakologia.

Podczas trzech dni Konferencji zostało wygłoszonych 39 referatów z 41 zgłoszonych, które zostały podzielone na pięć sesji tematycznych, prowadzonych przez członków Komitetu Naukowego Konferencji. Pierwsza sesja pod przewodnictwem prof. dr. hab. Zbigniewa Libery z Instytutu Etnologii UJ była zatytułowana „Botanika i nauki farmaceutyczne”. Referat inauguracyjny *Rośliny, złoczyńcy, skarby* wygłosił prof. dr. hab. Ludwik Frey z Instytutu Botaniki PAN. Wystąpienie dotyczyło pogranicza wzajemnie przenikających się dziedzin: botaniki, ziołolecznictwa oraz etnologii, które w oparciu o swoją metodykę pozwalają na opisanie świata roślin oraz ich interakcje ze światem ludzi. Autor odniósł się do wybranych kilkunastu roślin leczniczych, które odgrywały istotną rolę w obrzędach, wierzeniach ludowych oraz kulturze tradycyjnej.

Drugi referat, zatytułowany *Błękit i rośliny lecznicze – słów kilka o indygo i nie tylko*, zaprezentowały mgr Justyna Makowska-Wąs i dr hab. Irma Podolak, prof. UJ, z Katedry Farmakognozji Collegium Medicum UJ. Referat dotyczył stosunkowo nielicznej, lecz bardzo ciekawej grupy surowców roślinnych, które w przeszłości były wykorzystywane w powodu właściwości nie tylko leczniczych, lecz też barwierskich. Autorki przedstawiły w nim historię zastosowania indygo z indygowca barwierskiego (*Indigofera tinctoria* L.) oraz drewna kampeczowego (*Lignum Haematoxyli*) z modrzejca kampechiańskiego (*Haematoxylum campechianum* L.), zwanego także błękitnym drzewem.

Kolejny referat, *Tradycyjne zastosowania lecznicze i obecne kierunki badań gatunków z rodzaju Arnica L.* przedstawiły dr Małgorzata Jeziorek i prof. dr hab. Agnieszka Pietrosiuk z Zakładu Biologii Farmaceutycznej i Biotechnologii Roślin Leczniczych Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego. Syntetycznie omówiły właściwości i zastosowania roślin z rodzaju *Arnica* ze szczególnym uwzględnieniem najpopularniejszego w Europie gatunku

5 U. Eco, *Szaleństwo katalogowania*, Warszawa 2009.

6 T.F. de Rosset, *Kolekcja artystyczna – geneza, rozkwit, kryzys*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” t. 45, 2014, s. 253–285.

7 Z. Waźbiński, *Ut Ars Natura, Ut Natura Ars. Studium z problematyki medycejskiego kolekcjonerstwa drugiej połowy XVI wieku*, Toruń 2000; P. Oszałka, Z. Bela, *Ullisses Aldrovandi, jego kolekcja przyrodnicza oraz związki z polskimi uczonymi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Opuscula Musealia” t. 21, 2013, s. 169–179, 181–187.

8 Przykładem, jak pojęcia te wzajemnie przeplatały się i uzupełniały, może być przywołanie Ahanasiusa Kirchera (1601/2–1680), który nazwał swój rzymski gabinet, jeszcze wówczas o charakterze gabinetu osobliwości, *encyclopedia concreta*. Por. J. Partyka, *Między scientia curiosa a encyklopedią. Europejskie konteksty dla staropolskich kompendiów wiedzy*, Warszawa 2019, s. 12.

używanego w celach leczniczych *Arnica montana* L. Autorki odniosły się zarówno do tradycyjnych zastosowań, jak również do najnowszych badań dotyczących aktywności biologicznej surowców, w tym wieloskładnikowych ekstraktów roślinnych oraz pojedynczych metabolitów wtórnych, izolowanych z materiału roślinnego uzyskanego z kultur *in vitro*. Podkreśliły także potencjalną rolę rozwoju technik hodowli tkanek roślinnych i kultur *in vitro* w ochronie ginących gatunków roślin.

Następne wystąpienie, zatytułowane *Arnica – źródło surowców o różnorodnym składzie oraz jej zastosowanie w lecznictwie*, zostało przedstawione przez prof. dr hab. Mirosławę Krauze-Baranowską, kierowniczkę Katedry i Zakładu Farmakognozji Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego. W swoim wykładzie autorka omówiła różne sposoby wykorzystania właściwości leczniczych *Arnica montana* w fitoterapii, homeopatii i medycynie tradycyjnej, a także kwestie wykorzystywania do celów leczniczych także innego gatunku z rodzaju *Arnica*, mianowicie *Arnica chamissonis*. Autorka zaprezentowała wyniki własnych badań profili metabolicznych obydwu gatunków na tle danych literaturowych.

W referacie *Złocień maruna – starożytny lek na współczesne choroby* dr inż. Katarzyna Popiołek-Barczyk z Zakładu Neurochemii Instytutu Farmakologii im. Jerzego Maja PAN w Krakowie przedstawiła tradycyjne zastosowania i właściwości lecznicze rośliny *Tanacetum parthenium* L., znanej również jako wrotycz maruna. Była ona stosowana w przeszłości w wielu wskazaniach, w tym dolegliwościach przewlekłych, rozwijających się na podłożu zapalnym, a współcześnie budzi duże nadzieje jako surowiec o właściwościach przeciwbólowych, stosowany m.in. w leczeniu bólu neuropatycznego. Autorka omówiła m.in. wyniki badań *in vivo* nad jednym ze związków czynnych rośliny – partenolidem, który w badaniach doświadczalnych pozwalał na zmniejszenie dawek morfiny u zwierząt neuropatycznych.

Referat *Mniszek (Taraxacum) w fitoterapii europejskiej i azjatyckiej* został przygotowany przez dr hab. Jolantę Marciniuk i dr Katarzynę Kowalczę z Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. W wystąpieniu pokazano, jak złożonym problemem badawczym i wyzwaniem dla botaników oraz farmakognostów jest rodzaj *Taraxacum* (rodzina *Asteraceae*), liczący ponad 2500 gatunków. Autorki odniosły się do współcześnie prowadzonych badań naukowych nad właściwościami mniszków, których wyniki często są niejednoznaczne, a w niektórych przypadkach sprzeczne.

W dalszej części sesji prof. dr hab. Irena Matławska, emerytowana profesor Uniwersytetu Medycznego im. K. Marcinkowskiego w Poznaniu, zaprezentowała referat *Rola fitoterapii w COVID-19*, w którym zwróciła uwagę na możliwość szerokiego zastosowania wyciągów roślinnych, posiadających udokumentowaną naukowo aktywność przeciwwirusową, dzięki interakcjom na różnych etapach infekcji wirusowej – przyłączenia się wirusa, wnikania do komórki, interakcji wirus-gospodarz i replikacji. Autorka wykazała, że największy potencjał przeciw wirusowy posiadają związki polifenolowe, a standaryzowany wyciąg z liści miłorzębu (*Ginkgo biloba*) mógłby łagodzić objawy neurologiczne u niektórych pacjentów po przebyciu infekcji, określane jako *long COVID*.

W następnym wystąpieniu, zatytułowanym *Rośliny silnie pachnące stosowane w zwalczaniu epidemii – powietrza morowego* dr hab. Anna Trojanowska, prof. PAN z IHN PAN zaprezentowała sposoby ochrony przed powietrzem morowym, opisywane w polskich pracach medycznych z XVII–XVIII w., w tym m.in. przez Sebastiana Petrycego, Jakuba Emiliania Camusetę i innych. Należały do nich: okadzanie roślinami o silnych zapachach, żucie

roślin, wykorzystanie octów i wód ziołowych do odkażania ciała, nacieranie się roślinami silnie pachnącymi, oddychanie poprzez zwilżoną octem ziołowym gąbkę itp. Autorka wymieniła szereg środków pochodzenia roślinnego wykorzystywanych w zapobieganiu i zwalczaniu epidemii powietrza morowego, do których należały m.in. żywice roślinne (np. mastyks, żywica modrzewiowa), kadzidła (np. kadzidłowiec), zioła palone (np. lawenda), świeże kwiaty (np. kwiat róży), skórki (np. cytryny, pomarańczy), korzenie wonne (np. korzeń dzięgielu) i inne surowce. Wiele z nich jest znanych i do dziś używanych w aromaterapii lub stosowanych ze względu na właściwości przeciwzapalne lub odkażające.

Referat zatytułowany *Powiązania Europy Środkowej i Dalekiego Wschodu przez pryzmat znalezisk archeobotanicznych* (proso – *Panicum miliaceum*, rzepień – *Xanthium strumarium*) wygłosiła dr hab. Aldona Mueller-Bieniek z Wydziału Archeologii UW. Prelegentka omówiła prawdopodobny proces i możliwą trasę rozprzestrzeniania się gatunków roślin uprawnych (proso, udomowione w Chinach ok. 8000 lat temu) i leczniczych (rzepień, *Xanthium* sp., roślina znana i stosowana w celach leczniczych w Chinach już od neolitu) dzięki istnieniu szlaków handlowych pomiędzy Azją a Europą Wschodnią i Środkową, w tym terenami współczesnej Polski w epoce brązu.

Dr Jurij Nesteruk z Towarzystwa Karpackiego zaprezentował wybrane zagadnienia etnobotaniczne związane z regionem Czarnohory, Gorganów i Bieszczadów Wschodnich zgodnie z tytułem swojego wystąpienia *Rzadkie i zagrożone rośliny ukraińskich Karpat Wschodnich – ich zastosowanie w przeszłości oraz współcześnie*. Podkreślił, że spośród około 2200 gatunków i podgatunków roślin naczyniowych rosnących w Karpatach Wschodnich ponad 200 gatunków było w przeszłości używanych w medycynie ludowej różnych grup etnicznych górali rusińskich – Bojków, Hucułów i Łemków.

Następnie lek. Robert Księżopolski z IHN PAN (reprezentujący również *Societas Scientiarum Klukoviana et Jablonoviana* i Towarzystwo Karpackie) wygłosił referat *Różeniec górski* (*Rhodiola rosea*) *w zastosowaniach tradycyjnych i badaniach naukowych*, w którym omówił bogate tradycje stosowania tej rośliny w medycynie zarówno europejskiej, jak i chińskiej. Przedstawił też przegląd wybranych badań fizykochemicznych i klinicznych oraz aktywności biologicznej substancji czynnych *Rhodiola rosea* w wybranych wskazaniach, a także informacje dotyczące zastosowań terapeutycznych na podstawie Charakterystyki Produktu Leczniczego według Europejskiej Agencji Leków. Podkreślił, że wiele historycznych i zwyczajowych zastosowań różenia górskiego zostało potwierdzonych wynikami współczesnych badań naukowych.

Ostatni referat tej sesji – *Zastugi Karola Linneusza dla leku roślinnego* – wygłosił dr hab. Jacek Drobnik z Katedry i Zakładu Botaniki Farmaceutycznej i Zielerstwa Wydziału Nauk Farmaceutycznych Śląskiego Uniwersytetu Medycznego. Podkreślił ogromną rolę Linneusza jako autora szwedzkiej farmakopei – jednej z pierwszych europejskich – oraz jego znaczenie dla kształtowania nie tylko taksonomii botanicznej, lecz także systematycznego opisu morfologii roślin oraz ich cech organoleptycznych i właściwości farmakologicznych, które pozwalały porównywać oraz typować gatunki nieznane wcześniej jako lecznicze.

W drugim dniu konferencji, 21 maja 2022 r., odbyła się sesja „Etnografia”, której przewodniczył prof. dr hab. Ludwik Frey. Otworzył ją wykład dr hab. Danuty Penkali-Gawęckiej z Instytutu Antropologii i Etnologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, zatytułowany *Pogane rutowaty* (*Peganum harmala* L.) *w tradycjach ludów Azji Środkowej i jego popularność w dobie pandemii COVID-19 – perspektywa antropologii*

medycznej. Prelegentka zaprezentowała właściwości lecznicze i zastosowanie tradycyjne rośliny o nazwie poganek rutowaty oraz skokowy wzrost zainteresowania nią w krajach Azji Środkowej. W oparciu o własne badania etnograficzne prowadzone w Afganistanie, Kazachstanie i Kirgistanie oraz analizę dostępnych materiałów zaprezentowała społeczno-polityczny fenomen „kariery” *Peganum harmala* w Azji Środkowej podczas pandemii COVID-19, który polegał m.in. na instytucjonalnym wsparciu stosowania tej rośliny w profilaktyce zakażeń w Kirgistanie.

W drugim referacie tej sesji prof. dr hab. Elżbieta Szot-Radziszewska z Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Świętokrzyskiej zaprezentowała temat *Drzewa w ludowym obrazie świata. Wiedza, wierzenia, leczenie*. Autorka przedstawiła wzajemne relacje pomiędzy drzewem, człowiekiem i przestrzenią w kulturze ludowej wsi polskiej na podstawie badań własnych prowadzonych na terenie Kielecczyny oraz studiów literaturowych. Odniosła się zarówno do praktyk leczniczych, związanych z wybranymi gatunkami drzew, jak też ich miejscem w kulturze chłopskiej, które wiązało się z ich wykorzystaniem praktyczno-użytkowym oraz magiczno-religijnym.

W wystąpieniu zatytułowanym *Magiczność wianków – między kulturą a uzdrawianiem*, dr hab. Edyta Rudolf z Muzeum Farmacji Wydziału Farmaceutycznego Uniwersytetu Medycznego im. Piastów Śląskich we Wrocławiu przeanalizowała funkcje kulturowe i przeznaczenie wianków w folklorze, religijności ludowej, a także ich związki z praktykami leczniczymi oraz wykorzystaniem w różnych formach praktyk obrzędowych. Prelegentka podkreśliła, że w kulturze ludowej wiankom przypisywano magiczną moc ochronną, a z właściwości apotropiecznych wynikało ich wykorzystanie w rytuałach przejścia (śluby, pogrzeby), a także w praktykach magicznych (puszczanie wianków w czasie nocy Kupały). Dobór surowców był przemyślany i celowy, uwarunkowany ich właściwościami leczniczymi oraz mający odniesienie do lokalnych zwyczajów.

Następny referat, zatytułowany *Dziki rośliny w leczeniu codziennych dolegliwości Lasowiaków (na podstawie badań Franciszka Kotuli)*, wygłosiła dr Lidia Czyż z Sekcji Historii Farmacji Polskiego Towarzystwa Farmaceutycznego. Zaprezentowała sylwetkę Franciszka Kotuli, etnografa, folklorysty, organizatora Muzeum Ziemi Rzeszowskiej (współcześnie Muzeum Etnograficzne w Rzeszowie im. F. Kotuli) oraz Skansenu Budownictwa Ludowego w Sanoku. Na przełomie sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Kotula prowadził badania terenowe dotyczące kultury ludowej, w tym lecznictwa ludowego na terenie Rzeszowszczyzny, wśród grup etnograficznych Lasowiaków, Rzeszowiaków i Pogórzan.

W dalszej części sesji dr inż. Elżbieta Pióro-Jabrucka z Katedry Roślin Warzywnych i Leczniczych Instytutu Nauk Ogrodniczych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie przedstawiła referat zatytułowany *Bukiety Matki Boskiej Zielnej*, powstały na podstawie badań przeprowadzonych w latach 2015–2019 na terenie jednej z gmin Poniądzia w powiecie pińczowskim. Dotyczyły one tradycji przygotowywania i święcenia bukietów podczas uroczystości związanych z świętem Matki Boskiej Zielnej.

W kolejnym referacie dr Magdalena Walasek-Janusz, dr hab. Robert Gruszecki oraz inż. Małgorzata Kuśmierz z Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie omówili *Wykorzystanie mniszka lekarskiego w medycynie ludowej*. Zwrócili uwagę na łatwą dostępność tej rośliny i jej wykorzystanie w licznych postaciach w lecznictwie ludowym (napary, odvary i syropy) w schorzeniach m.in. dermatologicznych, przewodu pokarmowego, w chorobach dróg

oddechowych, układu moczowego, układu krwionośnego czy też w łagodzeniu bólu. Surowce pozyskane z mniszka, w tym również sok, były ponadto stosowane w weterynarii ludowej, głównie w leczeniu krów. Część zastosowań tradycyjnych znajduje potwierdzenie we współczesnej fitoterapii, a właściwości tej rośliny są coraz częściej przedmiotem badań naukowych.

W kolejnym referacie, zatytułowanym *Projekt dokumentacji bukietów święconych w dniu Matki Boskiej Zielnej w Polsce i rośliny lecznicze święcone w tych bukietach*, dr hab. Łukasz Łuczaj, prof. UR, z Katedry Biologii Instytutu Biologii i Biotechnologii Uniwersytetu Rzeszowskiego zaprezentował wyniki badań realizowanych pod jego kierunkiem w latach 2008–2021. W dokumentacji badawczej znajduje się ponad 4000 opisanych zdjęć bukietów święconych 15 sierpnia w różnych częściach Polski. Autor porównywał m.in. skład bukietów współczesnych ze składem bukietów święconych w tych samych miejscowościach opisanym na przełomie XIX i XX w. przez etnografa Seweryna Udzielę. Zwrócił uwagę na fakt, że współcześnie święci się mniej roślin pochodzących z pastwisk i łąk, więcej zaś roślin ruderalnych i inwazyjnych oraz przypadkowych roślin ozdobnych.

Jako ostatnim referentem w tej sesji był prof. dr hab. Zbigniew Libera, reprezentujący Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, który podzielił się swoimi przemyśleniami dotyczącymi medycyny ludowej w referacie zatytułowanym *Etnobotanika i etnomedycyna*. Autor zwrócił uwagę, że chociaż ludowa wiedza o roślinach wykorzystywanych w celach leczniczych jest uważana powszechnie za racjonalną, to leki pochodzenia roślinnego nie były w pełni doceniane. Podkreślił, że do badań nad zagadnieniami etnobotaniki, etnobiologii oraz etnofarmacji, które są nastawione na racjonalność celów, środków i metod, niezbędna jest interdyscyplinarność, gdyż tylko w ten sposób można uchwycić złożoność i różne konteksty badań nad rolą roślin w lecznictwie ludowym. Sama etnologia nie dysponuje narzędziami do oceny medycyny ludowej pod kątem racjonalności lub jej braku. Prelegent przywołał Henryka Biegeleisena, który twierdził, że medycyna ludowa opierała się na leczeniu objawów, które były kluczem w doborze leków ludowych.

Trzeciej sesji Konferencji, która została zatytułowana „Ogrody aptekarskie i użytkowe”, przewodniczyła prof. dr hab. Bożena Popiołek z Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Sesję otworzył referat zatytułowany *Hortus medicus. Od średniowiecznego ogrodu klasztorного do księgi medycznej* dr hab. Norberta Mojżyna z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Autor analizował genezę podwójnego znaczenia pojęcia *hortus medicus*, odwołując się do historii ogrodów klasztornych przy opactwach benedyktyńskich pomiędzy IX a XII w. Podkreślił, że w średniowieczu uważano za lecznicze te rośliny, które przynoszą dobro duchowe, swoim pięknem koją zmysły, a także rośliny magiczne jak np. mandragora. Pod koniec średniowiecza określenia *hortus medicus*, *ortus medicus* lub *ortus sanitatis* przyjęło się jako określenie traktatów o tematyce przyrodniczo-lekarskiej.

Kolejny referat, zatytułowany *Ogólnodostępne, miejskie ogrody sensoryczne z aromatycznymi roślinami leczniczymi jako miejsca o znaczeniu terapeutycznym*, zaprezentowały mgr Karolina Porada, dr Izabela Krzeptowska-Moszkowicz i dr Łukasz Moszkowicz z Politechniki Krakowskiej. Autorzy przedstawili koncepcję miejskich ogrodów sensorycznych, które funkcjonują w szeroko dostępnej strefie zieleni miejskiej jako przestrzenie terapeu-

tyczne. W ogrodach sensorycznych uprawiane są rośliny o właściwościach zapachowe i smakowe, ale również oddziałujące na zmysł dotyku, wzroku oraz słuchu. Dobór roślin jest uzależniony od specyficznych potrzeb odbiorców, do których adresowane są ogrody, np. osób niewidomych i słabo widzących.

Referat *Morwa biała (Morus alba L.) w ujęciu naukowym i kulturowym. Od jedwabnictwa do papieru*” został przedstawiony przez mgr Joannę Grześkowiak z Instytutu Włókien Naturalnych i Roślin Zielarskich – Państwowego Instytutu Badawczego oraz dr Annę Brandys z Uniwersytetu Artystycznego w Poznaniu. Miał formę dwugłosu na temat właściwości leczniczych, znaczenia użytkowego i roli bezpośredniej lub pośredniej w sztuce. Prelegentki zaprezentowały morwę białą jako gatunek stosowany w celach leczniczych, żywieniowych i kosmetycznych oraz tradycję uprawy tej rośliny ze względu na hodowlę jedwabników, z których kokonów uzyskuje się od wieków jedwab naturalny. Autorki wyraziły przekonanie, że pomimo iż morwa pozostaje w Polsce rośliną wciąż mało popularną, to posiada ogromny potencjał, który może być wykorzystany poprzez popularyzację rodzimej odmiany tej rośliny również z powodu wysokiej wartości energetycznej jej drewna oraz dość szybkiego tempa wzrostu.

Wystąpienie zatytułowane *Zastosowanie kapusty głowiastej białej w polskim lecznictwie ludowym* przedstawił dr hab. Robert Gruszecki z Katedry Warzywnictwa i Zielarstwa Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie. Zwrócił uwagę na znaczącą rolę kapusty głowiastej (*Brassica oleracea var. capitata*), zarówno świeżej, jak i poddanej fermentacji, w diecie tradycyjnych społeczności wiejskich oraz w medycynie ludowej (choroby pasożytnicze, zmiany skórne, bóle głowy i bólach reumatyczne). Znajdowała ona również zastosowanie w weterynarii ludowej do leczenia bydła, koni, owiec, świń i kur.

W dalszej części sesji mgr Sylwia Koczkodaj z Instytutu Nauk Ogrodniczych Katedry Roślin Warzywnych i Leczniczych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, zaprezentowała referat zatytułowany *Urtica dioica – pokrzywa zwyczajna, ale zróżnicowana i zmienna*, dotyczący wielokierunkowych zastosowań pokrzywy zwyczajnej (*Urtica dioica* L.). Zwróciła uwagę, że pokrzywa zwyczajna opisywana była jako roślina dwupienne, rozdzielnoptciowa, jednak najnowsze badania wskazują na obecność u tej rośliny także osobników jednopiennych, co ze względu na zmienność chemiczną roślin w obrębie gatunku stanowi wyzwanie przed wprowadzeniem jej do uprawy w związku z potrzebą uzyskania standaryzowanego przemysłowego surowca zielarskiego.

Wystąpienie *Zróżnicowanie form dziko rosnących i roślin uprawnych kozłka lekarskiego (Valeriana officinalis L.)* przedstawiła mgr Kavana Raj z Instytutu Nauk Ogrodniczych Katedry Roślin Warzywnych i Leczniczych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Preparaty kozłka lekarskiego są stosowane w przebiegu leczenia stanów niepokoju i trudności w zasypianiu, a Polska jest jednym z ważnym producentów tego surowca na rynek europejski.

Ostatnim referatem sesji było wystąpienie mgr Doroty Gnatowskiej z Muzeum Rolnictwa im. ks. K. Kluka w Ciechanowcu, zatytułowane *O ziołach księdza K. Kluka i muzealnym ogrodzie przy Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu*. Prelegentka przedstawiła genezę „ogrodu Kluka”, żywej ekspozycji muzealnej, której inspiracją był jego *Dykcyonarz roślinny* (Warszawa 1786–1788), z „regestrem roślin zdalnych do zażycia lekarskiego”.

Trzeci i ostatni dzień Konferencji otworzyła czwarta sesja, „Historia nauk medycznych”, której przewodniczył dr hab. Jacek Drobnik, profesor Śląskiego Uniwersytetu Medyczne-

go. Sesję rozpoczął referat prof. dr hab. Bożeny Popiołek z Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, zatytułowany *Medykamenty roślinne w szlacheckich rejestrach zakupów, receptach i poradnikach medycznych w XVIII wieku*. W wystąpieniu zwrócomno uwagę na bogatą, lecz niejednorodną grupę archiwaliów dworskich, na którą składają się rachunki, rejestry, inwentarze apteczne lekarstw domowych, spisy zakupów leków lub produktów przeznaczonych do przygotowania medykamentów. Na ich podstawie można stwierdzić, że wśród leków stosowanych w osiemnastowiecznych dworach były również postacie leków roślinnych, które są wciąż chętnie stosowane w farmacji i ziołolecznictwie np. ziele bratka, rumianku, kminku, arniki górskiej, ulepek ślázowy (syrup), spirytus kamforowy, olej rycynowy, maść majerankowa i wiele innych.

W kolejnym referacie, *Czy ziołolecznictwo ludowe jest ludowe? Na marginesie dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych debat wokół korzeni fitoterapii*, prof. dr hab. Joanna Partyka z Instytutu Badań Literackich PAN rozwinęła jeden z wątków dyskusji, który stanowi istotny problem badawczy w wielu dziedzinach, w tym etnologii, naukach farmaceutycznych i historii nauk przyrodniczych i medycznych – kierunek przepływu informacji i wiedzy w zakresie zastosowania leczniczego ziół. Postawiła szereg pytań dotyczących metodologii badań oraz ich ograniczeń, występujących w różnych dyscyplinach, zajmujących się tą problematyką. Przytoczyła zdania obu stron debaty, nie rozstrzygając jednoznacznie o pochodzeniu wiedzy ludowej o roślinach leczniczych.

W wystąpieniu *Źródła wiedzy panien apteczkowych: tradycje słowiańskie czy śródziemnomorskie?* dr hab. Iwona Arabas, prof. PAN, z Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN kontynuowała rozważania o źródłach wiedzy na temat ziół i ziołolecznictwa, podkreślając funkcję osób stojących na pograniczu świata dworskiego i środowiska wiejskiego tzw. panien apteczkowych. Osoby te zajmowały się w dworach szlacheckich leczeniem domowników oraz okolicznej ludności i w XIX w. stały się na polskiej prowincji prawdziwą instytucją.

W kolejnym referacie dr hab. Piotr Daszkiewicz, prof. PAN, z Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN oraz z Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu zaprezentował sylwetkę francuskiego lekarza i przyrodnika Jeana-Emmanuela Giliberta w wystąpieniu *Rośliny lecznicze Rzeczypospolitej w pracach J.-E. Giliberta (1741–1814)*. Omówił jego zasługi w organizacji ogrodów botanicznych w Grodnie i Wilnie oraz jako autora m.in. pierwszych publikacji poświęconych florze Litwy *Flora Lithuanica inchoata* (Grodno 1781–1782) oraz *Exercitium botanicum in Schola principe Universitatis Vilnensis peractum* (Wilno 1782).

W referacie zatytułowanym *Olejki eteryczne w historii nauk medycznych* prof. dr hab. Małgorzata Binińska, z Uniwersytetu La Sapienza w Rzymie zaprezentowała zagadnienia związane z przetwórstwem roślin leczniczych – otrzymywaniem olejków eterycznych jako surowców do produkcji leków, kosmetyków i żywności. Przeanalizowała historię otrzymywania i zastosowania olejków eterycznych, z których niektóre stosowane są od czasów antycznych.

W wystąpieniu *Staropolskie poradniki medyczne o zastosowaniu roślin leczniczych w pielęgnacji i upiększaniu urody* dr hab. Małgorzata Ewa Kowalczyk z Uniwersytetu Wrocławskiego przedstawiła zagadnienia poradnictwa leczniczego adresowanego do szerokiego ogółu odbiorców w kontekście sposobów pielęgnacji urody oraz korekty wad wyglądu zewnętrznego. Powołała się na staropolskie poradniki medyczne, które popula-

ryzowały metody leczenia różnych chorób, ale dawały także szansę na domowe przygotowanie preparatów kosmetycznych.

Z kolei mgr Piotr Wolski z Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie zaprezentował referat *Najstarszy zachowany leksykon przyrodniczy na ziemiach polskich. Z warsztatu filologa i wydawcy*. Opowiedział o manuskrypcie, którego autorstwo przypisuje się pierwszemu znanemu z nazwiska przyrodnikowi polskiemu: kanonikowi krakowskiemu Janowi Stanko (XV w.). Zawiera on liczne terminy z dziedziny botaniki, farmacji, anatomii, zoologii, a nawet alchemii i jest prawdopodobnie najstarszym źródłem poświadczającym występowanie tego typu słów w czasach staropolskich.

Następnie dr n. farm. Elżbieta Rutkowska z Zakładu Farmacji Stosowanej Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku omówiła dokonania profesora Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, lekarza i farmakologa Antoniego Kryszki oraz przeanalizowała składy leków recepturowych w jego podręczniku. Referat zatytułowany był *Rośliny lecznicze w proszkach do użytku zewnętrznego w świetle dziewiętnastowiecznego podręcznika do receptury Antoniego Kryszki*.

Ostatnim w tej Sesji był referat *Problematyka roślin leczniczych w działalności naukowej Oddziału Farmaceutycznego Uniwersytetu Poznańskiego w okresie międzywojennym*, który wygłosił dr Krzysztof Prętki z Katedry Nauk Społecznych i Humanistycznych Wydziału Nauk o Zdrowiu Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu.

Piątą i ostatnią sesję Konferencji – „Rośliny lecznicze w kulturze i sztuce” – poprowadził lek. Robert Książkowski, a otworzył ją referat dr hab. Małgorzaty Wrześniak z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, zatytułowany *Ave rosa peccatorum medicina – pomiędzy medycyną, magią a metaforą. O leczniczych roślinach w malarstwie średnio-wiecznym i renesansowym*. Prelegentka zaprezentowała przykłady malarstwa włoskiego, na podstawie którego przeanalizowała symbolikę różnych gatunków roślin, zwłaszcza roślin leczniczych, umieszczonych w kompozycjach malarskich powiązanych z osobą Matki Bożej.

W referacie *Historyczne zielniki jako zabytek. Wyzwania dla konserwatorów i opiekunów zbiorów* dr Magdalena Grenda-Kurmanow z Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie omówiła cele, sposoby i przykłady przeprowadzanych prac konserwatorskich, zwracając jednocześnie uwagę, że zabytkowe zielniki są bezcennym, unikatowym historycznym dokumentem bioróżnorodności i praktyk związanych z pracą przyrodników z dawnych lat.

Po zakończeniu każdej z pięciu sesji odbyły się dyskusje. Czasami były one bardzo emocjonujące i wykraczały poza tematykę sesji, co jest dowodem na potrzebę kontaktów badaczy z różnych dziedzin nauki i na istnienie konieczności stworzenia platformy interdyscyplinarnej wymiany myśli. Konferencja w założeniu miała spełnić właśnie taki cel: stworzyć przestrzeń do dyskusji badaczy reprezentujących różne dziedziny, nie tylko farmację i medycynę, lecz też etnologię, antropologię kulturową, historię nauki, historię medycyny, historię farmacji, historię botaniki, archeobotanikę, językoznawstwo, farmakognozę, botanikę farmaceutyczną, rolnictwo, leśnictwo i inne. Ważna okazała się próba zbliżenia nauk eksperymentalnych, np. fitochemii i farmakologii, z badaniami historycznymi i społecznymi w zakresie ziołoznawstwa i ziołolecznictwa. Rośliny i leki pochodzenia roślinnego są przecież przedmiotem zainteresowania nie tylko badaczy prowadzących prace w zakresie nauk przyrodniczych, lecz także są problemem badawczym w naukach

humanistycznych i społecznych. Mamy nadzieję, że właśnie Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Rośliny lecznicze w nauce i kulturze”, planowana jako wydarzenie cykliczne, sprawi, że zniknie od dawna istniejący problem wzajemnego niedoceniań badań prowadzonych przez przyrodników i humanistów.

Iwona Arabas

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN
ORCID 0000-0002-1194-984X

Robert Księżopolski

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN
ORCID 0000-0001-7190-0354